

AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN HÜQUQ SİSTEMLƏRİNDƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ÖDƏNİŞSİZ (DÖVLƏT HESABINA) HÜQUQİ YARDIMIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ: NORMATİV VƏ İNSTİTUSİONAL ASPEKTLƏR

DAŞQIN QƏNBƏROV¹

Annötasiya

Bu məqalədə aparıcı Avropa ölkələrində və Azərbaycan Respublikasında dövlət vəsaiti hesabına – ödənişsiz hüquqi yardım sistemləri normativ və institusional çərçivələr baxımından müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya və Azərbaycanın nümunəsində hüquqi yardımın qanunvericilik əsasları, hüquqi yardıma çıxış meyarları, təqdim olunan xidmətlərin xarakteri və vəkillərə ödəniş mexanizmləri araşdırılır. Hüquqi yardımın təqdim olunmasında mövcud olan iki əsas model – “judicare” və “welfare” sistemləri təhlil olunur və bu modellərin Azərbaycan kontekstində tətbiqi qiymətləndirilir. Tədqiqatda vurğulanır ki, ədalət mühakiməsinə çıxış hüququnun təmin edilməsi üçün hüquqi yardım yalnız formal deyil, real və effektiv olmalıdır. Bu prinsip Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququnda da təsbit olunmuşdur. Araşdırmada, həmçinin dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillərin peşəkarlıq səviyyəsi, onların dəyişdirilməsi prosedurları, hüquqi yardımın rəqəmsallaşma səviyyəsi və qeyri-hökumət təşkilatlarının bu sahədəki rolu təhlil obyektidir. Məqalənin sonunda Azərbaycan Respublikasında hüquqi yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tövsiyələr irəli sürülür. Bunlara “Pulsuz Hüquqi Yardım haqqında” xüsusi qanunun qəbul edilməsi, dövlət maliyyələşməsinin artırılması, vəkillərin ixtisasartırma sisteminin gücləndirilməsi və beynəlxalq standartlarla, xüsusilə BMT və Avropa Şurası tövsiyələri ilə uyğunluğun təmin edilməsi daxildir.

Açar sözlər: hüquqi yardım, ədalət mühakiməsinə çıxış, judicare modeli, welfare modeli, Azərbaycan, müqayisəli hüquq, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, qeyri-hökumət təşkilatları.

I. Giriş

Avropa və Azərbaycan hüquq sistemlərində ödənişsiz (dövlət hesabına) hüquqi yardımın qanunvericilik, institusional və funksional aspektləri bu məqalədə müqayisəli hüquq metodologiyası ilə araşdırılır. Eyni zamanda, təhlil hüquqi yardım sisteminin tarixi formalaşma prosesi və beynəlxalq tələblərlə uzlaşması kimi mühüm məqamları da əhatə edir.

Hüquqi yardıma çıxış ədalət mühakiməsinin əsas prinsipidir və bu yardımın vətəndaşlara ödənişsiz (dövlət hesabına) şəkildə təmin olunması aztəminatlı şəxslərin hüquq sistemində bərabər çıxış imkanlarını təmin edir. Vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın xarakteri, həcmi və hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [8], xüsusilə də “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu [9], Cinayət Prosesual Məcəlləsi, Mülki Prosesual Məcəllə (m.67-1) və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir. Hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsinin təmin olunması hüquqi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrindən birini təşkil edir. Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində mühüm rol vəkilliyin üzərinə düşür [3, s. 8]. Vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardımın xarakteri müxtəlif ola bilər və adətən aşağıdakı formaları əhatə edir: Məsləhət vermək (şifahi və yazılı hüquqi məsləhətlər); Hüquqi sənədlərin hazırlanması (iddia ərizəsi, şikayət, müqavilə, ərizə, vəsiyyəet və s.); Məhkəmədə və digər orqanlarda təmsilçilik (cinayət, mülki, inzibati, kommersiya mübahisələr üzrə); Cinayət işlərində müdafiə (təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi, zərərçəkmişin və ya şahidin təmsil edilməsi); Notariat hərəkətlərində iştirak; Barışıq və mediasiya proseslərində iştirak; İcraat proseslərində hüquqi yardım göstərilməsi və s. Vəkilin göstərdiyi hüquqi yardımın həcmi müraciət edən şəxsin hüquqi probleminin

¹ Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü / hüquq elmləri doktoru, dosent / İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrası / Bakı Dövlət Universiteti / email: dashqin.bsu@gmail.com

mahiyyətindən, işin mürəkkəbliyindən, məhkəmə və ya orqanın səviyyəsindən (birinci instansiya, apellyasiya, kassasiya, polis, prokurorluq və s.), müştəri ilə vəkil arasında bağlanmış müqavilədən və s. xüsusatlardan asılı ola bilər.

Keçən əsrin ortalarından etibarən ödənişsiz (dövlət hesabına) hüquqi yardımın göstərilməsi məsələsinin öyrənilməsi ilə, əsasən, sosioloqlar məşğul olmuşlar. Onlar ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsinin iki modelinə - “judicare” və “welfare”ə əsaslanıldığını qeyd etmişlər. Judicare modelinin əsasında ilk dövrlər xeyriyyə işinin görülməsi dururdu. Belə xeyriyyə fəaliyyəti çərçivəsində hüquqşünaslar heç bir ödəniş almadan insanlara hüquqi yardım göstərirdilər. Belə yardım müxtəlif əlamətdar günlərdə həyata keçirilirdi və hüquqşünaslar bunu boyunlarının borcu hesab edirdilər. Hüquqi yardımın göstərilməsi zaman isə yardım göstərilən şəxslərin seçimində xüsusi meyarlar mövcud olmamışdır. Könüllülük əsasında hüquqi yardımın göstərilməsi tendensiyası təqribən keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarına, ta ki judicare modelinin qəbulunadək davam etmişdir. Bu sistem çərçivəsində dövlətin maliyyəsi əsasında fərdi vəkillərə müəyyən olunmuş şəxslər qrupuna hüquqi yardım göstərilməsi üçün pul ödənilir. Bu sistemə əsasən hüquqi yardım xidmətini ya istənilən hüquqşünas və ya xüsusi şirkətlərlə bağlanmış müqavilə əsasında peşəkar vəkillər göstərə bilərlər. Lakin burada həmin hüquq firmalarının ixtisaslaşmaları nəzərə alınır. Ödənişsiz hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə welfare modeli 1960-cı illərdə ABŞ-də o zamankı Prezident Lindon Consonun “Yoxsulluqla mübarizə” 1 proqramı əsasında tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu model, həmçinin “ştatda olan hüquqşünaslar” da adlanır. Bu sistemə əsasən, yerli icmaların nəzdində daimi hüquqşünas ştatları formalaşdırılır və bu hüquqşünaslar judicare sistemində çalışan peşəkar vəkillərin qatılmadıqları işlərə cəlb olunurlar. Kanada və Avstraliya kimi ölkələr welfare modelindən istifadə edənlər sırasındadırlar [7, s. 3-4].

Bu kontekstdə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında yuxarıda qeyd edilən hər iki model - “judicare” və “welfare” tətbiq olunur. “Judicare” modelinə nümunə olaraq Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının əlamətdar günlərdə müxtəlif rayon və şəhərlərdə az təminatlı ailələrə, cəzaçəkmə müəsisələrində məhkumlara, müxtəlif sosial müdafiə müəsisələrində yaşayan, müalicə alan şəxslərə və s. bu kimi oxşar kateqoriyadan olan, maddi durumu ədalət mühakiməsinə çıxış üçün lazımi informasiyaları əldə etməyə imkan verməyən şəxslərə ödənişsiz (pulsuz) hüquqi yardım aksiyaları təşkil etməsini göstərmək olar. “Welfare” modeli isə Azərbaycan Respublikasında dövlət hesabına hüquqi yardım modeli ilə, demək olar ki, eyni mahiyyəti özündə ehtiva edir.

II. Hüquqi yardım sisteminin prinsipləri və qanunvericilik bazası

Cədvəl 1. Hüquqi yardım sisteminin qanunvericilik əsasları

Ölkə	Qanunvericilik aktı	Əhatə dairəsi
Böyük Britaniya	Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012, əlavə olaraq, İngiltərədə hüquqi yardım sistemində “Legal Aid Agency” (LAA) və ya “Civil Legal Aid” [22; 23].	Cinayət və mülki işlər, bütün ölkə ərazisində.
Fransa	Code de l'organisation judiciaire, Loi n°91-647 du 10 juillet 1991 [25].	Cinayət, mülki işlər, bütün ölkə ərazisində.
İspaniya	Ley 1/1996, de asistencia jurídica gratuita [24].	Mülki, inzibati və cinayət işləri, bütün ölkə ərazisində.
Almaniya	Beratungshilfegesetz (BerHG), Prozesskostenhilfe (PKH) [10; 11].	Mülki, cinayət, əmək, inzibati, bütün ölkə ərazisində.
Azərbaycan	“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanun, Konstitusiya (m.61), MPM (m.67-1) [9].	Cinayət işlərində və xüsusi hallarda mülki işlər, bütün ölkə ərazisində

Qeyd: Azərbaycanda “Dövlət hesabına (ödənişsiz) hüquqi yardım haqqında” Qanun hələ qəbul edilməmişdir. Mövcud sistem Konstitusiyanın 61-ci maddəsinə, Mülki Məcəlləyə, “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanuna və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Qərarlarına əsaslanır.

III. Pulsuz hüquqi yardım almaq üçün meyarlar

Böyük Britaniyada dövlət hesabına hüquqi yardım (legal aid) yalnız müəyyən maliyyə meyarlarına cavab verən şəxslərə təqdim olunur. Məsələn, 2024-cü il üzrə belə müəyyən edilib ki, aylıq xalis gəliri (disposable income) 733 funtsterlinqdən aşağı olan, habelə ümumi kapitalı (bankda əmanət, əmlak və digər aktivləri) 8000 funtsterlinqdən az olan şəxslər pulsuz hüquqi yardıma (mülki və cinayət işlərində) çıxış hüququ qazana bilərlər. Kapitalın 8000–16000 funtsterlinq aralığında olması hallarında isə qismən hüquqi yardım və ya müəyyən məbləğdə ödənişli yardım tətbiq olunur. Göstəricilər ailə vəziyyəti, yaşayış xərcləri və hüquqi problemin növünə görə dəyişə bilər. Əlavə olaraq, istintaq zamanı və ya təcili məhkəmə müdaxiləsi tələb olunduqda bu meyarlardan kənar hallar da nəzərdən keçirilə bilər [28; 30].

Fransada hüquqi yardım sistemi (aide juridictionnelle), əsasən “Loi n°91-647 du 10 juillet 1991” qanunu və əlaqəli inzibati qaydalarla tənzimlənir. Bu qanun, maddi vəziyyəti məhdud olan şəxslərə pulsuz və ya azaldılmış qiymətə hüquqi xidmətlər (məsələn, vəkillik, məsləhət, məhkəmə xərcləri) göstərilməsini nəzərdə tutur. 2024-cü il üçün hüquqi yardıma uyğunluq üçün şəxsin aylıq gəliri 1 nəfərlik ailə üçün təxminən 1250 avro, 2 nəfərlik ailə üçün isə 1560 avro civarındadır. Əmlak və əlavə gəlirə görə yardımın tam və ya qismən göstərilməsi mümkündür. Vətəndaşlıq və ya Fransa ərazisində qanuni rezidentlik tələbi mövcuddur [27].

Almaniyada hüquqi yardım Hüquqi Məsləhət Yardımı Qanunu (Beratungshilfegesetz (BerHG)) və Məhkəmə Xərcləri Yardımı (Prozesskostenhilfe (PKH)) qanunlarına əsasən təqdim olunur. 2024-cü il üçün ailə strukturu və yaşayış xərcləri nəzərə alınmaqla pulsuz hüquqi yardıma uyğunluq üçün orta aylıq gəlir 1400–1600 avro həddində hesablanıb. Kapital meyarı isə təxminən 5000–8000 avro aralığında dəyişir. Yardımın göstərilməsi üçün müraciətçinin məhkəməyə verilən xüsusi ərizə (PKH-Antrag) vasitəsilə və ərizədə hüquqi yardıma ehtiyacı və şəxsi imkanının olmaması əsaslandırılır [11].

İspaniyada hüquqi yardım 1/1996 sayılı Pulsuz Hüquqi Yardım Haqqında Qanun (*Ley 1/1996 de asistencia jurídica gratuita*) ilə tənzimlənir. 2024-cü ilə əsasən, illik gəliri İctimai Gəlir Göstəricisinin (IPREM) 2 mislinə qədər olan şəxslər (təxminən 15876 avro) pulsuz hüquqi yardım almaq hüququna malikdir. Rezidentlik statusu, hüquqi əsas və müraciətin ciddiliyi nəzərə alınır [24].

Cədvəl 2. Yuxarıda qeyd edilən dövlətlərdə pulsuz hüquqi yardım üçün tələblər:

Ölkə	Maliyyə meyarı	Digər şərtlər
Böyük Britaniya	Aylıq gəlir: 733 funtsterlinqdən az; əmlak 8000 funtsterlinqdən az	Hüquqi əsas və ictimai maraq
Fransa	1 nəfər: 1200 avro; 2 nəfərlik ailə: 1500-1600 avro	Vətəndaşlıq və ya leqal rezidentlik
İspaniya	İllik gəlir: 2x IPREM (15876 avro)	Rezidentlik, hüquqi əsas
Almaniya	20000 avroya qədər (ailə, xərc faktoru əsasında)	Hüquqi zərurilik, imkan məhdudluğu
Azərbaycan	Orta aylıq gəlirinin cari il üçün yaşayış minimumundan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması	Aztəminatlı sosial qruplar, insan alveri qurbanları və s.

IV. Dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillər: rolu, effektivliyi və tətbiq praktikası

Dövlət tərəfindən təyin edilən vəkillər (İngiltərədə “duty solicitor”, Fransada “avocat commis d’office”) istintaq, məhkəmə prosesləri və apellyasiya mərhələlərində şəxsi təmsil edir, dəlillərin

toplanmasında iştirak edir və müdafiə strategiyası hazırlayır. Bu sistemin effektivliyi, vəkillərin peşə hazırlığı və dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlə sıx bağlıdır.

CEPEJ-in (“Commission Européenne pour l’Efficacité de la Justice” - Avropa Şurası tərəfindən 2002-ci ildə təsis edilmiş ekspert qurumudur. Onun əsas məqsədi Avropa ölkələrində ədalət sistemlərinin səmərəliliyini, keyfiyyətini və işləkliyini yaxşılaşdırmaqdır.) 2024-cü il hesabatına və Böyük Britaniya Ədliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən:

Böyük Britaniyada 2024-ci ildə hüquqi yardım üçün dövlət tərəfindən ayrılmış büdcə təxminən 156 milyon funtsterlinq olmuşdur [22].

Fransada hüquqi yardım xərcləri 500 milyon avro, hüquqi yardımdan yararlanan şəxslərin sayı isə təxminən 950000 nəfər olmuşdur [10].

Almaniyada hüquqi yardım üçün ayrılan vəsait təxminən 400 milyon avro təşkil etmişdir [7].

Azərbaycanda 2024-cü il üçün bu məqsədlə ayrılmış vəsait təxminən 5.5 milyon manat olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi).

Avropa Dövlətləri və Azərbaycan Respublikasında Vəkil Saatlıq Ödənişləri və Hüquqi Yardım Tarifləri. Saatlıq Ödənişlər və Statistik Göstəricilər (2024)

Ölkə	Büdcə miqdarı	Hüquqi yardım işi	Mənbə / Şərh
Azərbaycan	5,499,994.34 AZN	40,650	AR VK hesabatı [6]
Böyük Britaniya	156.5 mln funtsterlinq	≈70,000 iş	LAA 2023–24 illik hesabat [22]
Fransa	≈500 mln. avro	≈1.2 m nəfər	CEPEJ 2024 report [13]
Almaniya	≈ 400 mln. Avro	>500,000 iş	BMJ 2024 statistikası [10]
İspaniya	≈750 mln. Avro	≈600,000 iş	CGAE / CEPEJ 2021 təminat

Avropa Dövlətləri və Azərbaycan Respublikasında vəkile 1 saatlıq ödənişləri və hüquqi yardım tarifləri ilə bağlı araşdırma da apararı zaman aşağıdakıları müəyyən etdim. Məlum oldu ki, hüquqi yardıma çıxışın təmin olunması və vəkillərə ödənişlərin saatlıq əsasda tənzimlənməsi, əksər avropa ölkələrində ədalət mühakiməsinin əsas prinsiplərindəndir. Dövlət tərəfindən təyin olunan vəkillərin saatlıq ödənişləri ölkədən ölkəyə, işin növü və mürəkkəbliyinə görə dəyişir. Aşağıda Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya və Azərbaycan nümunəsində rəsmi mənbələrə istinadla əsas tariflər və statistik göstəricilər təqdim olunur.

1 saata görə ödənişlərin ölkələr üzrə müqayisəsi

Ölkə	Saatlıq ödəniş (təxminən)	Qeyd və mənbə
Azərbaycan	11 manat (2025-ci ildən)	2018-də 2-6 manat arası, 2025-də 11 manata yüksəldildi (https://barassociation.az/news/1636) [6]
Böyük Britaniya	60 – 150 funtsterlinq	Cinayət işlərində £60-dan başlayır, mürəkkəb işlərdə £150-ə qədər (UK Ministry of Justice, Criminal Legal Aid Fees Guidance 2024) [30]
Fransa	40 – 100 avro	CNB (<i>CNB barèmes indicatifs des honoraires</i>) məlumatları, CEPEJ hesabatları, iş növünə görə dəyişir [13].
Almaniya	50 - 120 avro	RVG (<i>Rechtsanwaltsvergütungsgesetz – Vəkil Haqları Qanunu</i>) ilə tənzimlənir. Bundesministerium der Justiz – RVG Tarife 2024 [10].
İspaniya	30 - 90 avro	Consejo General de la Abogacía Española, CEPEJ, Ödənişlər regiondan (məs. Madrid, Kataloniya, Andalusiya) və işin növündən asılı olaraq dəyişir [14].

V. Vəkillərin peşəkarlıq səviyyəsi və keyfiyyət təhlili

Vəkillərin ixtisasartırma və peşəkar inkişafı müasir hüquqi sistemlərin ayrılmaz komponentlərindəndir. Bu sahədə dövlətlərin yanaşması, təşkilati strukturlar və maliyyələşdirmə modelləri arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Azərbaycanın təcrübəsi bu istiqamətdə diqqətçəkici nümunədir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillərin ixtisasartırma təlimləri Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının Tədris Mərkəzi ilə Ədliyyə Akademiyasının birgə təşkilatçılığı çərçivəsində müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Təlimlər aktual hüquqi məsələləri əhatə edir və bütün vəkillər üçün ödənişsiz əsaslarla təşkil olunur. Mövcud məlumatlara görə, bu təlimlərə ümumi kollegiya üzvlərinin təxminən 85%-i cəlb olunur. Belə yüksək iştirak faizi postsovet məkanı ilə yanaşı, Avropa İttifaqı ölkələri ilə müqayisədə də nəzərəcarpacaq göstərici sayılır [5].

Müqayisə üçün, Almaniyada ixtisasartırma təlimləri BRAK (Bundesrechtsanwaltskammer) və Anwaltsakademie kimi qurumlar vasitəsilə təşkil olunur. Təlimlər əsasən güzəştli və ya bəzi hallarda ödənişsiz əsaslarla təqdim edilir. Bununla belə, iştirak səviyyəsinə dair dəqiq rəsmi statistika mövcud deyil, lakin geniş təklif şəbəkəsi və təşviqedic mexanizmlər mövcuddur [18].

Fransada isə vəkillər üçün ixtisasartırma təlimləri CNB (Conseil National des Barreaux) tərəfindən təşkil olunur və ildə minimum 20 saatlıq təlim keçmək məcburidir. CNB-nin onlayn platformasında 800-dən çox təlim təqdim edilir və onların əhəmiyyətli hissəsi ödənişsizdir. Lakin iştirak dərəcəsi ilə bağlı açıq statistika təqdim edilmir [13].

Böyük Britaniyada Solisitorlar üzrə Nəzarət Təşkilatı (SRA) və Law Society tərəfindən vəkillərin illik minimum 16 saat davam edən peşəkar inkişaf proqramlarında iştirak etməsi tələb olunur. Bu sahədə təlimlərin bir qismi ödənişsiz və akkreditə şəkildə təqdim edilsə də, sistem əsasən özəl təşəbbüslər üzərində qurulub. İştirak səviyyəsi ilə bağlı vahid statistik məlumat mövcud deyil [19; 20].

İspaniyada ixtisasartırma təlimləri Abogacía Española və yerli barolar tərəfindən həyata keçirilir. Avropa Şurasının “HELP” proqramı çərçivəsində müxtəlif pulsuz hüquqi təlimlər təklif olunur. Lakin təlim iştirakına dair rəsmi rəqəmlər açıqlanmamışdır [24; 26].

Yekun olaraq qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda vəkillərin ixtisasartırma sisteminin həm institusional təşkili, həm də kütləvi iştirakı baxımından yüksək səviyyədə qurulduğu müşahidə olunur. Xüsusilə iştirak səviyyəsinin 85%-ə çatması bu sahədə ölkənin hüquqi inkişafını göstərən mühüm göstəricidir. Bu mənada Azərbaycan modeli bəzi Avropa ölkələri ilə müqayisədə daha sistemli və əlçatan xarakter daşıyır.

VI. Qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu

Dünya təcrübəsi sübut edir ki, stabil vətəndaş cəmiyyətinin qurulması əsl demokratik dövlətin yaradılmasının ilkin vacib şərti rolunda çıxış edir. Yalnız demokratik ölkələrdə vətəndaş səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Çünki demokratik dövlətdə vətəndaşlar konstitusion hüquqlarını həyata keçirə bilər, ümumi əhəmiyyətli qərarların qəbulunda iştirak edir və müxtəlif ictimai birliklərdə birləşməklə fərdi maraqlarını təmin etmək imkanlarına malik olurlar [20, s. 38-39]. Vətəndaşların birləşməsi vətəndaş cəmiyyətinin vacib elementi rolunda çıxış edir. Bu, ölkə əhalisinin fəal şəkildə siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyətlə məşğul olmaq formasıdır. Birləşmək özlərinin konstitusion hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılması və həyata keçirilməsi üzrə istək və imkanlarını səfərbər etməyə imkan verir. Qeyri-hökumət təşkilatları isə vətəndaş cəmiyyətinin əsas barometrləridir. Birləşmək hüququ hüquqi dövlət anlayışı ilə sıx bağlıdır [21, s. 96-97]. Çünki birləşmək hüququnun reallaşdırılması üçün mütləq müvafiq şəraitin olması tələb olunur ki, bu da hüquqi dövlətdə mümkündür. Bununla yanaşı, hüquqi dövlətin əsas göstəricilərindən biri məhz birləşmə hüquqlarının mövcudluğu və onların reallaşdırılması şəraitinin olmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında fəal vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu getməkdədir. Vətəndaş cəmiyyətinin mərkəzi sütununu isə birləşmək hüququ əsasında yaradılan müxtəlif ictimai təşkilatlar - qeyri-hökumət təşkilatları təşkil edirlər. 13 iyun 2000-ci ildə qəbul olunmuş “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu

istiqlamətdə ən əhatəli sənəd oldu. Qəbul olunmuş qanunun beynəlxalq müqavilələrin və konvensiyanın müvafiq müddəalarına cavab verdiyini söyləmək üçün ciddi əsaslar mövcuddur.

Tədqiqat zamanı o da müəyyən olundu ki, xüsusilə sosial baxımdan həssas qruplar üçün hüquqi yardım sahəsində qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər) mühüm rol oynayır. Məsələn, İngiltərədə “Citizens Advice” və “Law Centres Network” bu sahədə geniş fəaliyyət göstərir. Fransada “Droit d’Urgence” və İspaniyada “Fundación Abogacía Española”, “Iridia – Centro para la Defensa de los Derechos Humanos”, “Pikara, Fundación Mujeres”, Almaniyada “Diakonie”, “Sozialberatungstelle”-lər və s. bu rolu icra edir. Azərbaycanda hüquqi maarifləndirmə sahəsində fəaliyyət göstərən QHT-lər olsa da, onların institusional dəstəyi və hüquqi yardım sisteminə inteqrasiyası zəifdir [15; 18].

VII. Beynəlxalq standartlarla uyğunluq və qiymətləndirmə

BMT-nin Hüquqi Yardım üzrə Prinsipləri (2012) və Avropa Şurasının tövsiyələri hüquqi yardıma çıxışın insan hüquqlarının tərkib hissəsi olduğunu vurğulayır. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin (2003) R(2003)14 sayılı tövsiyəsində [15] üzv dövlətlərə hüquqi yardımın effektivliyinin təmin olunması üçün qanunvericiliyin və resursların adekvatlaşdırılması tövsiyə olunur [31].

İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyasında aydın mətnlə qeyd edilir ki, “cinayəti törətməkdə ittiham edilən hər bir şəxsin şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə olunmaq və yaxud müdafiəçinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda ədalət mühakiməsinin maraqları bunu tələb edərsə, təmənnasız hüquqi yardım almaq” [4, s. 78] hüququ vardır.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) presedent hüququna əsasən, hüquqi yardım yalnız formal deyil, eyni zamanda effektiv olmalıdır. Bu, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun (Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi) ayrılmaz hissəsidir. Bununla bağlı AİHM-də çoxsaylı işlər olmuşdur. Nümunədə *Artico v. Italy* (1980) – (Ərizə №: 6694/74) AİHM-in bu qərarı hüquqi yardımın formal deyil, effektiv şəkildə təmin olunmasının zəruriliyini ilk dəfə aydın şəkildə ortaya qoymuşdur. İşə baxan məhkəmə müəyyən etdi ki, İtaliya dövləti ərizəçiyə dövlət hesabına müdafiəçi təyin etmişdi, lakin həmin vəkil faktiki olaraq onu müdafiə etməmişdi.

Nəticədə məhkəmə o qərara gəldi ki, sadəcə vəkilin təyin edilməsi kifayət deyil, dövlət bu hüququ real və effektiv şəkildə təmin etməlidir. Sitata: “The Convention is intended to guarantee rights that are practical and effective, not theoretical or illusory”. Digər bir nümunə kimi “*Airey v. Ireland* (1979) – (Ərizə №: 6289/73)” işini göstərmək olar [1]. Bu işdə AİHM ilk dəfə mülki işlər üzrə hüquqi yardımın da təmin olunmasının 6-cı maddəyə daxil olduğunu tanımışdır. Belə ki, İrlandiyada boşanma prosesində ərizəçi hüquqi yardımsız (vəkilsiz) hüquqlarını həyata keçirə bilmirdi. AİHM dedi ki, hüquqi yardımın (vəkilin) olmaması ədalətli məhkəmə hüququnu mümkün etmir. Sitata: “Effective access to court may necessitate the provision of legal assistance in civil cases too”. Daha bir nümunə “*Quaranta v. Switzerland* (1991) – (Ərizə №: 12744/87)” işini qeyd etmək olar. Bu işdə məhkəmə hesab edir ki, hüquqi yardımın təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün zəruri olduğu hallarda dövlətin vəkil təmin etməsi və onun fəaliyyətini effektiv təmin etməsi mütləqdir. Məhkəmə hesab etdi ki, ərizəçi çətin vəziyyətdə olub və hüquqi yardım olmadan müdafiəsini qurmaq qeyri-mümkün idi. Yardım təyin edilməli və real olmalı idi.

Azərbaycan Respublikasının maddi və prosessual qanunvericilik normalarının bu sahədə beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində irəliyə doğru addımlar atması müsbət qiymətləndirilsə də, yuxarıda qeyd etdiyim müqayisəli təhlil nəticələri deməyə əsas verir ki, sistematik islahatlara hələ də ehtiyac qalmaqdadır. Azərbaycanda hüquqi yardım sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericilik, maliyyə və texnoloji islahatların sinxron şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir. Avropa təcrübəsi göstərir ki, effektiv hüquqi yardım yalnız insan hüquqlarının deyil, sosial rifahın da tərkib hissəsidir.

VIII. Nəticə

1. Azərbaycan Respublikasında hüquqi yardım sisteminin institusional çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır və bu sahədə işlərin davam etdirilməsi, müdafiə strategiyalarının

keyfiyyətli hazırlanmasına yönəlik vəkillərin ixtisasartırma sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi və stimullaşdırması məqsədmüvafiq olar.

2. Məhkəməyə qədər istintaq (təhqiqat) orqanlarının (polis, prokurorluq və s.) da hazırkı elektron məhkəmə tipli vahid bir elektron platformada inteqrasiya olunması operativlik, şəffaflıq, obyektivlik, qanunçuluq və hüquqi müəyyənlik baxımından vəkillik institutu üçün çox mühüm bir dəstək olar.

3. Dövlət tərəfindən hüquqi yardımın maliyyələşdirilməsi səviyyəsinin davamlı artırılması, illik hesabatlılıq və keyfiyyət monitorinqi sisteminin davamlı inkişaf etdirilməsi məqsədmüvafiq olar.

4. Rəqəmsal hüquqi yardım müraciət sistemləri inkişaf etdirilməsi və QHT-lərin hüquqi yardım strukturuna inteqrasiyası dəstəklənməsi məqsədmüvafiq olar.

5. “Dövlət hesabına (ödənişsiz) hüquqi yardım haqqında” xüsusi qanunun qəbul edilməsi hüquqi müəyyənlik və effektivliyin artırılması baxımından məqsəduyğun olardı.

6. Hüquqi yardım sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün Avropa Şurasının və BMT-nin tövsiyələri rəhbər tutulmalı və AİHM presedentləri nəzərə alınması məqsədmüvafiq olar.

7. Vəkil fəaliyyətinin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi, vəkil birliklərinin (büroların, mərkəzlərin və s.) nümunəvi əsasnamələrinin təkmilləşdirilməsi, fəaliyyətlərində hesabatlılıq, kollegiallıq, aşkarlıq və şəffaflığın inkişaf etdirilməsi məqsədmüvafiq olar.

8. Vəkillər Kollegiyasının elektron portalında süni intellekt dəstəkli məsləhətçi və onlayn müraciət sisteminin tətbiqi məqsədmüvafiq olar.

Azərbaycan üçün son illərdə vəkillərə ödənən dövlət hesabına ödənişlərin artırılması və daha şəffaf statistikasının mövcudluğu müsbət irəliləyiş kimi dəyərləndirilməlidir.

REFERENCES (ƏDƏBİYYAT):

1. Airey v. Ireland, App no. 6289/73, ECtHR (9 October 1979).
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57552> (last access: 05.03.2025).
2. Aliyev, A. I. (2009). *International legal protection of human rights* (Textbook for higher education) (Scientific advisors: M. N. Alaskarov, E. T. Suleymanova). Baku: “NAT-Co” LLC Publishing House.
3. Aliyev, Sh. I. (2012). *Advocacy Law* (Academic editor: A. R. Baghirov; Executive editor: F. F. Mammadov; Scientific reviewers: K. N. Salimov, F. M. Abbasova, E. A. Khalafov; Reviewer: T. Sh. Mahmudov). Baku: “OSKAR NPM” Printing House.
4. Aliyev, Z. (2010). *The European Court of Human Rights* (Scientific advisors: E. T. Suleymanova, R. M. Valeyev, L. H. Huseynov; Reviewers: A. I. Aliyev, R. F. Mammadov, V. A. Ibayev). Baku: Legal Literature Publishing House.
5. Azerbaijan Bar Association. (2024). *Report on training and continuing legal education activities*.
URL: <https://barassociation.az/az/news/1566> (last access: 04.03.2025).
6. Azerbaijan Bar Association. (n.d.). *Report on state-funded legal aid payments for 2024*.
URL: <https://barassociation.az/en/news/1582> (last access: 05.03.2025).
7. Azerbaijan Law Reform Centre. (2012). *Legal aid system in Azerbaijan: Review and proposals*.
URL: https://www.lawreform.az/upload/file_17102012_az.pdf (last access: 04.03.2025).
8. Azerbaijan Republic. (1995). *Constitution of the Republic of Azerbaijan*.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/8974> (last access: 05.03.2025).
9. Azerbaijan Republic. (1999). *Law on Advocates and Advocacy Activity*.
URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1418> (last access: 05.03.2025).
10. Bundesministerium der Justiz. (n.d.). *Legal advice and legal aid in civil matters (Beratungshilfe und Prozesskostenhilfe)*.
URL: https://www.bmj.de/DE/Themen/Rechtspflege/BeratungshilfePKH/Beratungshilfe_node.html (last access: 04.03.2025).

11. Bundesrechtsanwaltskammer (BRAK). (2023). *Continuing legal education requirements for lawyers*.
URL: <https://www.brak.de> (last access: 04.03.2025).
12. Citizens Advice. (n.d.).
URL: <https://www.citizensadvice.org.uk> (last access: 05.03.2025).
13. CNB. *Formations CNB* [online platform].
URL: <https://formations.avocat.fr> (last access: 05.03.2025).
14. Consejo General de la Abogacía Española. *Continuing legal education*.
URL: <https://www.formacionabogacia.es> (last access: 04.03.2025).
15. Council of Europe. (2003). *Recommendation Rec(2003)14 on the interoperability of legal aid systems*.
16. Council of Europe, European Commission for the Efficiency of Justice. (2022). *Evaluation report (2022 edition): European judicial systems*.
URL: <https://www.coe.int/en/web/cepej/evaluation-reports> (last access: 05.03.2025).
17. Droit d'Urgence. (n.d.).
URL: <https://www.droiturgence.org> (last access: 05.03.2025).
18. European Union Agency for Fundamental Rights. (2021). *Access to justice in Europe: An overview of challenges and opportunities*.
URL: <https://fra.europa.eu/en/publication/2021/access-justice-europe-overview-challenges-and-opportunities> (last access: 04.03.2025).
19. Fundación Abogacía Española. (n.d.).
URL: <https://www.abogacia.es> (last access: 05.03.2025).
20. Ganberov, D. M. (2021). Specific features of the right to associate in trade unions in the Republic of Azerbaijan: Theoretical and practical analysis. *ScienceRise: Juridical Science*, 4(18), 36–41.
URL: <https://doi.org/10.15587/2523-4153.2021.247743> (last access: 04.03.2025).
21. Ganberov, D. (2022). Main models of realisation of the right of association in the Azerbaijan Republic. *Electronic Scientific Journal of Law Socrates*, 3(21), 89–99.
URL: <https://doi.org/10.25143/socr.22.2022.1.089-099> (last access: 05.03.2025).
22. Law Society of England and Wales. (n.d.). *CPD requirements*.
URL: <https://www.lawsociety.org.uk> (last access: 05.03.2025).
23. Legal Aid, Sentencing and Punishment of Offenders Act 2012 (UK).
URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/10/contents/enacted> (last access: 05.03.2025).
24. Ley 1/1996, de asistencia jurídica gratuita (Spain).
URL: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1996-114> (last access: 05.03.2025).
25. Loi n°91-647 du 10 juillet 1991 relative à l'aide juridique (France).
URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000700840> (last access: 04.03.2025).
26. Ministerio de Justicia (España). (n.d.). *Legal aid in Spain: Economic eligibility criteria*.
URL: <https://www.mjusticia.gob.es/es/ciudadania/tramites/asistencia-juridica-gratuita> (last access: 05.03.2025).
27. Service-Public.fr. (2024). *Legal aid: Financial conditions for 2024*.
URL: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F18074> (last access: 04.03.2025).
28. UK Government. (2025). *Check if you can get legal aid*.
URL: <https://www.gov.uk/check-legal-aid> (last access: 05.03.2025).
29. UK Ministry of Justice. (2021). *Legal aid statistics: January to March 2021*.
URL: <https://www.gov.uk/government/statistics/legal-aid-statistics-january-to-march-2021> (last access: 04.03.2025).
30. UK Ministry of Justice. (2023). *Criminal legal aid means testing guidance*.

URL:

https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/1184639/criminal-legal-aid-means-testing-guidance.pdf (last access: 05.03.2025).

31. United Nations. (2012). *United Nations Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems*.

URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/12-06296_Ebook.pdf (last access: 04.03.2025).

COMPARATIVE ANALYSIS OF FREE LEGAL AID IN EUROPEAN LEGAL SYSTEMS AND AZERBAIJAN: NORMATIVE AND INSTITUTIONAL ASPECTS

DASHGIN GANBAROV¹

Abstract

This article presents a comparative legal analysis of free legal aid systems in selected European countries and the Republic of Azerbaijan, focusing on their normative and institutional frameworks. Drawing on the examples of the United Kingdom, France, Germany, Spain, and Azerbaijan, the study examines key components such as legislative regulation, eligibility criteria, the nature and scope of legal services provided, and remuneration mechanisms for legal aid lawyers. Special attention is devoted to the two dominant models of legal aid provision — the “judicare” and “welfare” systems— and their application within the Azerbaijani context. The study underscores the fundamental principle that access to justice requires legal assistance to be not only formally available but also practically effective, in line with the jurisprudence of the European Court of Human Rights. Furthermore, the analysis explores the quality of legal representation, procedures for replacing court-appointed lawyers, levels of professional training, and the extent of digitalization in the provision of legal aid services. The role of non-governmental organizations (NGOs) in supporting vulnerable groups is also highlighted. In conclusion, the paper advocates for systematic reforms in Azerbaijan's legal aid system, including the adoption of a dedicated “Law on Free Legal Aid”, increased state funding, enhanced lawyer training mechanisms, and improved monitoring and accountability procedures. The alignment of domestic practices with international standards, particularly those of the United Nations and the Council of Europe, is emphasized as a strategic priority.

Keywords: legal aid, access to justice, judicare model, welfare model, Azerbaijan, comparative law, European Court of Human Rights, NGOs, legal assistance.

---

¹ Member of Azerbaijani Bar Association / Doctor of Laws, Associate Professor / UNESCO Chair on Human Rights and Information Law, Baku State University / email: dashqin.bsu@gmail.com

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ БЕСПЛАТНОЙ ПРАВОВОЙ ПОМОЩИ В ЕВРОПЕЙСКИХ ПРАВОВЫХ СИСТЕМАХ И В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: НОРМАТИВНЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

ДАШГИН ГАНБАРОВ¹

Резюме

В статье проводится сравнительно-правовой анализ систем бесплатной юридической помощи в ряде европейских стран и в Азербайджанской Республике с акцентом на их нормативную и институциональную структуру. На примере Великобритании, Франции, Германии, Испании и Азербайджана рассматриваются правовые основы, критерии доступности, характер и объём предоставляемых юридических услуг, а также механизмы оплаты труда адвокатов, назначаемых государством. Особое внимание уделено двум основным моделям предоставления юридической помощи — «judicare» и «welfare», а также их применению в азербайджанской правовой системе. Подчёркивается, что для реализации права на доступ к правосудию юридическая помощь должна быть не только формально доступной, но и фактически эффективной, что подтверждается практикой Европейского суда по правам человека. Также анализируются вопросы профессионального уровня адвокатов, процедур их замены, степень цифровизации системы юридической помощи и роль неправительственных организаций (НПО) в обеспечении доступа к правовой защите уязвимых групп населения. В заключение статьи предложены рекомендации по совершенствованию системы юридической помощи в Азербайджане, включая принятие специального закона «О бесплатной юридической помощи», увеличение государственного финансирования, развитие системы повышения квалификации адвокатов и обеспечение соответствия международным стандартам, включая рекомендации ООН и Совета Европы.

Ключевые слова: *юридическая помощь, доступ к правосудию, модель judicare, модель welfare, Азербайджан, сравнительное право, Европейский суд по правам человека, неправительственные организации.*

Мəqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 07.03.2025

Çapa qəbul tarixi: 17.09.2025

---

¹ Член Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики / доктор юридических наук, доцент / Кафедра ЮНЕСКО по правам человека и информационному праву / Бакинский государственный университет / email: dashqin.bsu@gmail.com